

Jan Wier; een ketterse arts voor de heksen

Historische waarheid en mythevorming

J. GODDERIS

ACHTERGROND Jan Wier (1515-1588) was een opmerkelijke persoonlijkheid, bij velen bekend als een voortrekker in de strijd tegen heksenvervolging. Breder wordt hij ook beschouwd als een vroege verdediger van de mensenrechten en als nauwkeurig observator van psychiatrische ziektebeelden.

DOEL Nagaan of deze en andere ideeën over Jan Wier correct zijn.

METHODE Bespreken van de nieuwe biografie over deze arts van de hand van Vera Hoorens, hoogleraar sociale en culturele psychologie: Jan Wier; een ketterse arts voor de heksen.

RESULTATEN Hoorens plaatst het oeuvre van Wier in de concrete historische context waarin het tot stand is gekomen. Wier was een bijzonder invloedrijke tegenstander van de heksenvervolging, maar het bestrijden daarvan was niet zijn hoofddoel. Hoewel hij in zijn boeken over heksen vooruit liep op latere psychiatrische inzichten, waren zijn ideeën niet origineel. Wel droeg hij bij aan de verbetering van de rechtspraak en zijn ideeën over ziekelijke woede waren innoverend, omdat hij het ziektebeeld omschreef met oorzaken, gevolgen, prognose, behandeling en preventie.

CONCLUSIE Hoorens onderscheidt op basis van een grondige studie van het volledige werk van Jan Wier de historische waarheid zorgvuldig van de mythevorming die rond deze belangwekkende figuur is ontstaan.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 53(2011)12, 935-939]

TREFWOORDEN biografie, heksenvervolging, massapsychose, medische geschiedenis, Jan Wier, woede

Heksenrees is ongetwijfeld een van de indrukwekkendste massapsychosen geweest die tijdens een bepaalde periode in de geschiedenis op de Europese beschaving een greep heeft gekregen en gedurende twee eeuwen een groot deel van het Europese religieus en filosofisch denken en het 'collectief imaginaire' heeft beheerst (Baschwitz 1964; Kors & Peters 2001). Het verschijnsel groeide tijdens de renaissance naar een hoogtepunt en leidde, zoals bekend, tot excessieve en buitengewoon wrede vervolgingen (foltering, de waterproef, verbranding, ophanging of vierdeling), hoewel Europa juist in die periode bezig was het

juk van de middeleeuwse mentaliteit via de reformatie en de opkomst van de natuurwetenschappen van zich af te schudden. Naderhand zou het fenomeen in het ene land na het andere al snel aan kracht inboeten, zodat er op heel wat plaatsen nauwelijks één generatie voor nodig was om de heksenrees te degraderen tot een dwaas en overwonnen bijgeloof.

Een van de figuren die in belangrijke mate tot deze ontwikkeling zou hebben bijgedragen – zo houdt althans de klassieke geschiedschrijving ter zake ons voor – was de Nederlandse arts Jan Wier (Ioannes Wierus, 1515-1588) uit Grave: een humaan

en weldenkend mens en vooral een gewetensvol arts met een bijzondere belangstelling voor geestelijke afwijkingen. Wiers klinische verslagen bevatten niet alleen exemplarische beschrijvingen van erysipelas, syfilis en pneumonie, maar ook nauwkeurige observaties van geesteszieken die beschuldigd waren van hekserij of beschouwd werden als slachtoffers van toverij. Daarbij zou de auteur zichzelf middels rechtstreeks onderzoek van zulke ‘*miseræ mulierculæ, dementate delusæ*’, anders gezegd, van ‘vrouwen in de war: dom of misleid’ en aan de hand van een kritische analyse van de hieromtrent bestaande literatuur hebben overtuigd van het ongewettigd karakter van de aanklacht.

Uit heel wat publicaties die ook in een recent verleden aan Jan Wier en zijn betekenis werden gewijd, komt de man niet alleen naar voren als een ‘fervent tegenstander van de heksenvervolging’ en als een ‘voorloper van de moderne psychiatrie’, maar eveneens als een ‘pleitbezorger van de rechten van gevangenen’ en als een ‘verdediger avant la lettre van de mensenrechten’. Kortom, hij was een voortreffelijke en nauwgezette arts, die niet schroomde zich met kennis van zaken, rationele argumenten en bewijs af te zetten tegen de heersende stroom.

DE BIOGRAFIE

Vera Hoorens, hoogleraar Sociale en Culturele Psychologie aan de KU Leuven, heeft met heel veel geduld en met de verbetering van een ware en gedreven onderzoekster een monumentale, briljante en zeer diepgravende biografie uit haar schrijfveer laten vloeien (figuur 1; Hoorens 2011). Deze verschilt van alle eerder gepubliceerde studies over Jan Wier (zoals die van Dooren (1940) en die van Cobben (1960)), omdat zij voor het eerst zijn hele oeuvre – en dus niet alleen zijn roemruchte *De praestigiis daemonum* (Over duivelse begoochelingen) en zijn boek *De Lamiis* (Over heksen) – in het onderzoek betrokken heeft, wat uiteraard een helderder inzicht geeft in de drijfveren van deze zestiende-eeuwse geleerde en zijn intel-

FIGUUR 1 Omslag Vera Hoorens' biografie *Een ketterse arts voor de heksen. Jan Wier (1515-1588)*

lectuele en maatschappelijke nalatenschap. Zij plaatst het oeuvre van Wier bovendien op een voortreffelijke wijze in de concrete historische context waarin het tot stand is gekomen, en besteedt om die reden een niet geringe aandacht aan de begripsontwikkeling in de wetenschap, filosofie en theologie uit die periode.

Als belangrijke bronnen bedient zij zich dan ook van relevante teksten die door Wiers opponenten, zijn geestverwanten en zijn navolgers werden nagelaten en van zijn in dit verband niet minder gewichtige correspondentie. Maar ook gebruikt zij de correspondentie van zijn broers, zijn leermeester Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim, zijn zonen, zijn vrienden, zijn werkgever (hertog Willem van Kleef, Gulik en Berg) en een hofgenoot. Dit alles geeft niet alleen een uitstekend zicht op de ontwikkeling van Wiers opvattingen en hun receptie in dit boeiende tijdsgewricht, maar niet in het minst ook op belangrijke evoluties op het vlak van de begripsontwikkeling binnen de wetenschappen en op de zogenaamde men-

taliteitsgeschiedenis. Daarbij neemt Hoorens de lezer als een betrouwbare, uitmuntend didactische en heldere gids bij de hand.

MISVATTINGEN OVER WIER

Deze benadering maakt het Hoorens evident goed mogelijk het antwoord te leveren op de vraag of de vermelde 'Wier-beelden' überhaupt stand blijken te kunnen houden; op grond hiervan maakt zij ook korte metten met een aantal onzellige misvattingen inzake Wier, die bij nader toezien neerkomen op een onoorbare 'a-historische retroprojectie' van concepten uit het heden op het verleden. Haar onderzoek is derhalve uiterst belangrijk waar het gaat om een correcte appreciatie van de betekenis van Wiers maatschappelijke en wetenschappelijke nalatenschap. Het maakt het haar ook mogelijk bepaalde elementen van kritiek op Jan Wier te ontzenuwen, zoals de stelling, dat hij, weliswaar onbedoeld, de heksenvervolging zou hebben aangewakkerd (sic) en de opvatting, dat hij ten onrechte geldt als een boegbeeld van de psychiatrie en deze discipline zelfs ongunstig zou hebben beïnvloed.

Primair tegen heksenvervolgingen?

Op de vraag of Wier zich met zijn boeken in eerste instantie wilde keren tegen de heksenvervolgingen is het antwoord van Hoorens genuanceerd. Zij adstrueert dat Wier weliswaar een bijzonder invloedrijke tegenstander van de heksenvervolging was, maar dat het bestrijden daarvan niet zijn hoofddoel was: 'Hij wilde vooral kritiek uiten op de katholieke kerk. Hij leefde in de tijd van Luther en Calvijn, [koesterde 'ketterse' sympathieën] en een aantal thema's zoals de handel in aflaten waren al ingepikt om de kerk te bekritisieren. Hij zocht een stok om mee te slaan en dat werd de heksenvervolging. In zijn tijd waren er nog geen echt massale heksenjachten geweest en de heksenvervolging die er tot het begin van de zestiende eeuw was geweest, was stilgevallen. Pas nadat hij zijn eerste boek geschreven had laaiden de heksenjachten weer op. Hij schreef aanvankelijk dus boeken over feiten uit

het verleden. Historici hebben zich verkeken op de timing, omdat hij verschillende edities van zijn boek bleef uitbrengen. Vandaar de [vermelde] kritiek dat hij onbedoeld de heksenvervolgingen aanwakkerde'.

Grondlegger van mensenrechten en moderne psychiatrie?

Wat zijn mogelijke betekenis als zogenaamde 'premoderne mensenrechtenstrijder' en als 'grondlegger van de moderne psychiatrie' aangaat, is het geleverde antwoord wellicht nog iets genuanceerder. Hij was zeker niet de kampioen avant la lettre op het gebied van de mensenrechten waarvoor hij wel eens is gehouden. Zo was hij niet tegen de doodstraf, maar wilde alleen dat deze niet aan heksen kon worden opgelegd. Wel heeft hij ook bijgedragen aan de hervorming van de rechtspraak, met meer aandacht voor de geestelijke vermogens van verdachten, voor een correcte inzet van de voorhechtenis en voor een menswaardige bejegening van gevangenen.

Hoewel Wier in zijn boeken over heksen onmiskenbaar vooruit liep op latere psychiatrische inzichten, waren de hierin voorkomende ideeën niet origineel. Andere artsen vóór hem hadden al opgemerkt dat de leden van een kloostergemeenschap elkaars gestoorde gedrag konden overnemen en dat het gebruik van bepaalde (hallucinogene) kruiden of poeders een psychiatrische stoornis kunnen uitlokken. Wier was evenmin een originele vernieuwer wat betreft het door hem gehanteerde onderscheid tussen heksen en bezeten: vermeende heksen waren volgens hem geestesziek, maar niet allemaal. Soms ging het om een waan of om vergiftiging, maar een enkele keer was er sprake van bijgeloof of bedrog.

In zijn boek *De ira morbo* (Over de ziekte van de gramschap) daarentegen leverde hij, aldus Hoorens, wél een echte bijdrage tot de psychiatrie. Gramschap, als uitingsvorm van ziekelijke woede, was in zijn visie een psychische stoornis die zich kan ontwikkelen als ongelukkige persoonseigenschappen (een via de moedermelk doorgegeven aanleg tot woede, een zwak oordeelsvermogen en/

of een verstoorde waarneming) en onfortuinlijke levensomstandigheden (zoals armoede, betekenisvol verlies en minachting) iemands natuurlijke gevoelens verstoren. Wier was hier innoverend, omdat hij het ziektebeeld omschreef met oorzaken, gevolgen, prognose, behandeling en preventie. Ook vernieuwend (en therapeutisch bruikbaar) was zijn overtuiging dat er een soort vicieuze cirkel kan ontstaan tussen de genoemde aandoening en het daaruit resulterend gedrag. Iemand die aan de ziekte van de 'ira' ten prooi valt, gaat alles verkeerd opvatten wat anderen zeggen, waardoor zijn gramschap automatisch in intensiteit toeneemt.

CONCLUSIE

Vera Hoorens heeft met deze nieuwe Wierbiografie een belangrijke bijdrage geleverd aan de medische geschiedschrijving en de cultuurgeschiedenis. Deze magistrale en inspirerende studie mag niet ontbreken in de bibliotheek van psychiaters met interesse voor de verre wortels van onze huidige concepten en principes die hun blik even willen laten verglijden van het huidige te sterk prevalerende en vaak monomane biologisch-psychiatrische perspectief.

LITERATUUR

- Baschwitz K. Heksen en heksenprocessen. Vertaling van: Hexen und Hexenprozesse. Die Geschichte eines Massenwahns und seiner Bekämpfung, Amsterdam: Synopsis; 1964.
- Cobben JJ. Johannes Wier: zijn opvattingen over bezetenheid, hekserij en magie. Assen: Van Gorcum; 1960.
- Dooren L. Doctor Johannes Wier: leven en werken. Proefschrift Universiteit Utrecht, Aalten: De Graafschap; 1940.
- Hoorens V. Een ketterse arts voor de heksen. *Jan Wier (1515-1588)*. Amsterdam: Bert Bakker; 2011 (634 pagina's, ISBN 978-90-351-3377-8, € 49,95).
- Kors ACh, Peters E. Witchcraft in Europe 400-1700. A documentary history. (2de druk). Philadelphia: University of Pennsylvania Press; 2001.

AUTEUR

JAN GODDERIS is psychiater, emeritus gewoon hoogleraar in de psychiatrie, geschiedenis van de geneeskunde en cultuurgeschiedenis van de seksualiteit, Faculteit der Geneeskunde, KU Leuven.

Correspondentieadres: prof. em. dr. Jan Godderis, Maria Theresiastraat 104, B-3000 Leuven, België.

E-mail: jan.godderis@med.kuleuven.be.

Geen strijdige belangen meegegeeld.

Het artikel werd voor publicatie geaccepteerd op 25-10-2011.

SUMMARY

Jan Wier: a heretical physician for the witches: historical truth and myths – J. Godderis –
BACKGROUND Jan Wier was a remarkable person, well known to many as a leader of the fight against the persecution of witches. In a broader sense, he is regarded as one of the earlier defenders of human rights and as a acute observant of psychiatric disorders.

AIM To investigate whether these and other theories about Jan Wier are correct.

METHOD The biography studied was: "Jan Wier; a heretical physician for the witches" written by Vera Hoorens, professor of social and cultural psychology.

RESULTS Hoorens places the complete works by Wier in the historical context in which they were written. Wier was a particularly influential opponent of the persecution of witches, but this was not his main aim. His ideas were not original, although his books on witches show an early understanding of later psychiatric insight. Nevertheless he did contribute to an improvement in the administration of justice. His ideas on pathological anger were innovative, because when describing this disorder he included causes, effects, prognosis, treatment and prevention.

CONCLUSION On the basis of a thorough study of the complete works of Jan Wier, Hoorens distinguishes the historical truth from the myths that have arisen around this important person.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 53(2011)12, 935-939]

KEY WORDS biography, persecution of the witches, mass psychosis, medical history, Jan Wier, anger